

اسلام و حکمت خالده

فریتیوف شوان

ترجمہ

فروزان راسخی

انتشارات هرمس

با همکاری

مرکز بین المللی گفتگوی تمدنہا

این کتاب ترجمه‌ای است از:

Islam and the Perennial Philosophy

Frithjof Schuon

Preface by Seyyed Hossein Nasr

Suhail Academy, 1985

این کتاب در ایران به صورت زیر چاپ شده است:

انتشارات هرمس (وابسته به مؤسسه شهرکتاب)

تهران، خیابان ولی عصر، بالاتر از میدان ونک، شماره ۱۳۳۷ - تلفن: ۸۷۹۵۶۷۴

با همکاری

مرکز بین‌المللی گفتگوی تمدن‌ها: تهران، خیابان شهید لواسانی، پلاک ۹۱ - تلفن: ۲۲۰۶۶۳۷

مجموعه ادبی فکر - فلسفه و کلام ۳۲

اسلام و حکمت خالده

فریتیوف شوان

ترجمه: فروزان راسخی

طرح جلد: واحد گرافیک هرمس

چاپ اول: ۱۳۸۳

تیراژ: ۳۱۵۰ نسخه

چاپ: نوبهار

همه حقوق محفوظ است.

شون، فریتیوف، ۱۹۰۷ - م. Schuon Frithjof

اسلام و حکمت خالده / فریتیوف شوان؛ ترجمه فروزان راسخی.

- تهران: هرمس، مرکز بین‌المللی گفتگوی تمدن‌ها، ۱۳۸۳.

تد + ۳۰۳ ص. (مجموعه ادبی فکر - فلسفه و کلام: ۳۲)

فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.

عنوان به انگلیسی: Islam and the Perennial Philosophy.

کتابنامه: به صورت زیرنویس.

۱. تصوف. ۲. عرفان. الف. راسخی، فروزان، ۱۳۴۳ -

مترجم. ب. عنوان.

۵الف ۹ ش/ ۲۹۸۴/۵/ BP ۲۹۷/۸۲

۸۲-۸۳۳۴م

۱۳۸۳

ISBN 964-363-180-x

شابک x-۱۸۰-۳۶۳-۹۶۴

فهرست

هفت		مقدمه مترجم
۱		پیشگفتار

بخش اول

۱۱		فصل ۱: حقیقت و حضور
۲۹		فصل ۲: ظاهر و باطن در ادیان
۶۳		فصل ۳: بُعد انسانی
۱۱۱		فصل ۴: تناقض‌نمایی‌های بیان معنوی

بخش دوم

۱۳۹		فصل ۵: بذره‌های یک اختلاف
۱۶۷		فصل ۶: سنت [پیامبر]
۱۷۵		فصل ۷: تنگناهای کلام اشعری

بخش سوم

۲۲۵		فصل ۸: مسئله امکان
۲۳۹		فصل ۹: مسئله عدل الهی

بخش چهارم

۲۵۷		فصل ۱۰: بهشت عارف مسلمان
۲۶۷		فصل ۱۱: میوه ممنوع
۲۸۱		فصل ۱۲: دو بهشت
۲۹۷		فصل ۱۳: ملاحظاتانی چند در باب یکی از مسائل آخرت

مقدمه مترجم

کتاب اسلام و حکمت خالده، یکی از آخرین کتابهای شوان و شامل مقالاتی با موضوعات مختلف درباره اسلام است. دکتر مارتین لینگز در ملاقاتی که با مترجم — در تهران — داشت درباره این کتاب گفت:

خود شوان کتاب اسلام و حکمت خالده را نمی‌پسندید زیرا آن را به صورت کتابی واحد و منسجم ننوشته بود، بلکه اینها مجموعه مقالاتی بودند که بر اساس وحدت موضوعی در یک کتاب جمع‌آوری شده بودند. اگر شما کتاب را ترجمه می‌کنید فصل «ملاحظات در باب یکی از مسائل آخرت» را که شوان در کتاب ابعاد اسلام آورده است به آخر آن اضافه کنید، کما اینکه در یکی از چاپهای اسلام و حکمت خالده هم این کار انجام شده است.

لذا مترجم بنا بر توصیه دکتر لینگز ترجمه فصل مذکور را [= فصل ۱۳] به این کتاب افزوده است که از لحاظ موضوعی نیز با بخش چهارم کتاب تناسب دارد. دکتر لینگز اضافه کرد:

آثار من به منزله مقدمه ورود به کتب شوان است، زیرا او مسائل را ساده نمی‌کند و از این رو فهم کتابهایش دشوار است و باید چند بار آنها را خواند. او در هر مطلبی مستقیماً به سراغ عمق و اصل مطلب می‌رود و این امر البته برای هرکسی قابل هضم و درک نیست.

خوانندگان می‌توانند برای آشنایی بیشتر با شوان و تفکر سنت‌گرایان به آثار منتشر شده در این زمینه رجوع کنند.^۱

نکات مورد اشاره دکتر لینگز اموری است که مترجم طی کار بخوبی آنها را لمس کرد. در ترجمه فارسی این کتاب ضمن وفاداری کامل به متن — چه در ساختار و چه در نحوه بیان — سعی مترجم بر این بود که متن هرچه بیشتر روان و خوانا شود. اما این مقدار در حد وسع مترجم بوده و دخل و تصرف بیشتر به پیام کتاب و ساختار آن صدمه می‌زد. لذا با اینکه این ترجمه به لحاظ دقت و مطابقت با متن اصلی ترجمه‌ای قابل اعتماد است، هنوز هم فهم برخی از بخشهای کتاب مستلزم دوباره خوانی و دقت و تأمل بیشتر خواننده است که البته گریزی از آن نیست.

در متن انگلیسی کتاب برخی از کلمات با حروف بزرگ آورده شده‌اند تا اشاره به معنای خاص و اصطلاحی آنها داشته باشند. مترجم برای تأکید بر این نکته ترجیح داده به جای هر توضیح اضافه‌ای این کلمات را در ترجمه فارسی پررنگ‌تر از دیگر کلمات بیاورد.

کتاب اسلام و حکمت خالده در چهار بخش تنظیم شده که بخش اول شامل چهار فصل است و به مباحث کلی در باب ادیان و بویژه اسلام می‌پردازد. بخش دوم درباره انشعابات مذهبی در جهان اسلام و تجزیه و تحلیل آنهاست. بخش سوم در صدد پاسخگویی به برخی مسائل کلامی و عقیدتی است و در بخش چهارم نکاتی چند در باب آخرت مطرح شده است.

هر فصل شامل پاورقیهایی از خود مؤلف است که تحت عنوان یادداشتها در پایان همان فصل آمده است. اکثر پاورقیهای شوان جنبه توضیحی دارند اما نشانی دقیق کتابها و ذکر مأخذ مطالب نقل شده بندرت در آنها دیده می‌شود. او در عین

۱. از این شماره: ملکیان، مصطفی؛ مقالات «سنت‌گرایان» و «نقد شوان بر فلسفه‌های جدید»، راهی به رهایی، نشر نگاه معاصر، ۱۳۸۱.

راسخی، فروزان؛ «زندگینامه فریتوف شوان»، نقد و نظر، شماره ۳ و ۴، تابستان و پاییز ۱۳۷۷.
 راسخی، فروزان؛ «نگاهی اجمالی به دیدگاههای فریتوف شوان در باب حکمت خالده»، کلام جدید در رهگذر اندیشه‌ها، به اهتمام علی اوجبی، مؤسسه فرهنگی اندیشه معاصر، تهران، ۱۳۷۵.

حال که در بیان مطالبش از اصطلاحات ادیان دیگر و نیز سخنان حکما و عرفای متعدد بهره می‌برد، توضیح چندانی درباره آنها نمی‌دهد و دانستن آن را از طرف خواننده فرض می‌گیرد. لذا مترجم در حد امکان اشخاص نامبرده را به خوانندگان معرفی و مطالب نقل شده را ردیابی کرده و سند و مأخذ دقیق آنها را — به صورت پانویست — ذکر کرده است. در برخی موارد نادر هم البته موفق به این کار نشده است. شماره پاورقیهای مؤلف داخل کروشه و شماره پاورقیهای مترجم بدون کروشه آمده‌اند. لذا تمامی پانویستها از مترجم و تمامی پی‌نوشتها [یادداشتها] از مؤلف است. افزوده‌های مترجم در متن در همه جای کتاب داخل کروشه آمده‌اند. ضمناً متن اصلی دارای پیشگفتاری به قلم دکتر سید حسین نصر است که در ترجمه فارسی نیز عیناً آمده است.

با سپاس از الطاف بیکران الهی که توفیق ترجمه این کتاب را به بنده خود عنایت فرمود، قدردانی و سپاس خود را نسبت به استاد گرانقدر و بزرگوار جناب آقای سید مصطفی ملکیان ابراز می‌دارم که با دقت نظر و موشکافی بسیار ترجمه را با متن اصلی مقابله کردند و رهنمودهای سودمند و راهگشای ایشان موجبات صحت و اعتبار این ترجمه را فراهم آورد. با آرزوی موفقیت و بهروزی هرچه بیشتر برای ایشان، امیدوارم به یاری حق این اثر منشأ برکات فراوان برای خوانندگان آن باشد. آنه قریب مجیب.

ناگفته پیداست که این کتاب نیز، طبعاً و مانند هر کتاب دیگری، فقط حاکی از آرا و افکار خود نویسنده کتاب است، لاغیر؛ و نویسنده نیز، مانند هر انسان دیگری جایز الخطاست. بنابراین، نه مترجم و نه خوانندگان، هیچ کدام مدعی یا متوقع نیستند که کل مطالب کتاب صحیح و برحق باشد. انتظار درست این است که با خواندن این کتاب از آرا و افکار یکی از بزرگترین دین‌شناسان جهان، که از لحاظ عقیده شخصی مسلمان سنی‌مذهب صوفی‌مسلک و قائل به وحدت متعالی ادیان است، آگاه شویم.

فروزان راسخی

پیشگفتار

اصطلاح حکمت خالده (philosophia perennis) را شاید در غرب نخستین بار آگوستینوس استویخوس^۱ در عنوان کتابش *De perenni philosophia* که در سال ۱۵۴۰ منتشر شد به کار برده باشد؛ و آن را لایب‌نیتز^۲ در نامه‌ای که در سال ۱۷۱۵ نوشت بر سر زبانها انداخت. در آن نامه وی اظهار داشت که وقتی سخن از ردیابی حقیقت در آثار فیلسوفان باستان و تفکیک نور از ظلمت در میان می‌آورده در واقع به "*perennis quaedam philosophia*" علاقه‌مند بوده است. اما مذتهای واقعیّت حکمت خالده تحت الشعاع جریان رایجتر فلسفه غیردینی غرب، که مبتنی بر نظریه تکامل تدریجی تفکر بشری و «تقرّب» به حقیقت است، قرار گرفت. فقط در خلال این قرن است که — به برکت کشف مجدد سنت در غرب و شواهد خیره‌کننده حضور یک آموزه مابعدالطبیعی جاودان و جهانی در بطن همه سنتهای معتبر — مفهوم کلیدی حکمت خالده بار دیگر مطرح شد. حکمت خالده از نظر کسانی که خود را وقف مطالعات سنتی کرده‌اند دلالت بر حقیقتی سرمدی در بطن همه سنتها دارد که همان «سنت مقدّس»^۳ در دین هندو و

۱. Augustinus Steuchus (۱۵۳۸-۱۴۹۷ م.)، فیلسوف و عالم الهیات آگوستینی مشرب ایتالیایی.

۲. Leibnitz (۱۷۱۶-۱۶۴۶ م.)، فیلسوف و ریاضیدان آلمانی.

«الحكمة الخالده» یا «الحكمة اللدنیة» در اسلام است. در واقع حکمت خالده، غیر از معنایی که فلاسفه اروپایی پس از قرون وسطی از آن می فهمیدند، در نوشته های فریتوف شوان که می توان گفت، در پی کاری که رنه گنون^۱ و سپس آینده کوماراسوامی^۲ آغازگر آن بوده اند، اصیلترین و کاملترین بیان حکمت خالده در جهان معاصر است، معنای بسیار عمیق و اصیل خود را می یابد.

در واقع آثار فریتوف شوان در خیل عظیم نوشته هایی که در خلال این قرن در باب مابعدالطبیعه و دین منتشر شده و در صدد پرداختن به حکمت خالده بوده اند منزلت خاصی دارد. لحن مقتدرانه، بیان روشن و «کیمیای گرانه» که زبان بشری را متبدل می کند تا بتواند عمیقترین حقایق را ارائه دهد، سبب می شود آثار او بیانی بی نظیر از حکمت خالده باشد؛ حکمتی که «دانشی جاودان» (sophia perennis) نیز هست و مراد از آن، راهنمایی انسان معاصر به بیرون از هزارتوی جهلی است که جهان متجدد گرفتار آن است. به علاوه، آثار او مجاری برکتی واقعی است که کاشف از معنویتی زنده است که در افکار و کلمات بیان شده نهفته است. شوان حقایقی را بیان کرده است که قبلاً به صراحت به رشته تحریر درنیامده بود و اکنون در کتابها ظاهر می شود زیرا، به قول خود او، «یک امر خلاف قاعده امر خلاف قاعده دیگری را در پی می آورد».

دیدگاه شوان دیدگاه مابعدالطبیعه جهانی، دیدگاه «دین خالده» (religio perennis) یا — به قول خودش — «دین دل» (religio cordis) است که از طریق سنتهای مختلفی که منشأ آسمانی دارد بر آدمیان مکشوف شده است. شوان با تلفیق یک بینش مابعدالطبیعی بی نظیر با معرفتی وسیع به وجوه عقیدتی، اخلاقی و هنری ادیان مختلف، در بطن سنتهای مختلف غور کرده و تمدن جدید و انحرافات گوناگون آن را در پرتو حقایق جاودانی سنت^۳ به نقد کشیده است.

۱. René Guénon (۱۸۸۶-۱۹۵۱ م.)، عالم، حکیم و عارف فرانسوی.

۲. Ananda Coomaraswamy (۱۸۷۷-۱۹۲۷ م.)، عالم، هنرشناس و حکیم سیلانی.

۳. Tradition، حقایق یا اصولی که منشأ الهی دارند و از طریق انبیا، رُسل، اوتارها، کلمه الله، یا دیگر عوامل، به بشر وحی یا بر او مکشوف شده اند.

وی قبلاً در دو کتاب از کتابهایش یعنی فهم اسلام^۱ [۱] و ابعاد اسلام^۲ [۲]، و نیز در شماری از مقالاتش [۳] به اسلام پرداخته است و دیدگاهی که در سرتاسر آنها وجود دارد دیدگاه مابعدالطبیعه محض و عرفان یا طریقت به کلی ترین معنای آن است.

اثر حاضر سومین اثری است که در آن فریتيوف شوان به اسلام و بُعد باطنی آن، یعنی عرفان اسلامی، می پردازد. در اینجا چون گذشته مؤلف به سنت اسلامی از دیدگاه فلسفه جاودان، که در بطن این سنت نیز همچون سنتهای دیگر نهفته است، می نگرد. از این رو به مسائلی می پردازد که نه تنها در اسلام بلکه در همه ادیان وجود دارد و در واقع هرجا و هرگاه که آدمی روی به آن حقیقتی می کند که تصویرش را در خود دارد، با آنها مواجه است. به علاوه، روش استدلال و نیز محتوا [ی کتاب] نوعی شناخت درباره سنت اسلامی و مخصوصاً آشنایی ای با آثار خود مؤلف درباره موضوع را، از ناحیه خواننده، مفروض می گیرد. کتاب برای مبتدیان در نظر گرفته نشده است، زیرا انسان معمولاً بدون آمادگی بسیار جدی و البته بدون لطف الهی نمی تواند، حتی نظراً، به بهشت عارفان اسلامی صعود کند.

مؤلف کار خود را با بازگشت مجدد به مسئله دین شناسی تطبیقی^۳، که خود در آن مرجعی بی نظیر است، آغاز می کند. ممکن است گمان شود مؤلف در آثار قبلی اش، بویژه در وحدت متعالی ادیان^۴ [۲]، همه آنچه را که درباره طرح اصلی مربوط به این موضوع قابل بیان بوده گفته است، اما او با توضیح تقابل بین حقیقت و حضور در سنتهای مختلف، و بویژه نحوه ظهور این دو قطب مکمل در مسیحیت و اسلام، پرتو تازه ای بر مطلب می افکند. آن گاه در سه فصل بسیار جالب افق تازه ای را در کل موضوع دین شناسی تطبیقی به سبکی بی نظیر گشوده

1. Understanding Islam

2. Dimensions of Islam

۳. comparative religion، مطالعه مقایسه ای خاستگاه، تحول و رشد، و روابط متقابل ادیان.

4. Transcendent Unity of Religion

است که تنها از قلم این استاد بی‌مانند امکان‌پذیر است؛ استادی که با رسوخ به کُنه ادیان مختلف به معنایی ژرف‌تر از آنچه دیگران بدان رسیده‌اند دست یافته و فهم گوهر واقعی سَنَت‌های مختلف را، که تاکنون جز برای نخبگانی محدود غیر قابل حصول بوده، ممکن ساخته است.

وی، پس از پرداختن به مسئلهٔ عام ارتباط صدف و گوهر در ادیان مختلف، و بویژه اسلام در ارتباط با مسیحیت، به مسئلهٔ انسانی که مهبط وحی الهی است و ساحت واسطه‌ای که در آن ساحت ظرف زمینی، با همهٔ نقصهایی که دارد، با محتوای آسمانی، با همهٔ کمال ذاتی‌ای که دارد، مواجه می‌شود، بازمی‌گردد. او بسیاری از عمیق‌ترین مسائل و شبهاتی را که متکلمان، مفسران و محققان دین‌شناسی تطبیقی با آن مواجه شده‌اند با توسل به این «ساحت انسانی» که ذات هر پیام آسمانی را می‌پوشاند، حل می‌کند.

شوان، پس از شروع گفتار خود در باب سَنَت‌های مختلف از دیدگاه حکمت خالده، در بخش دوم کتاب به بحث دربارهٔ مضامینی بازمی‌گردد که اختصاص بیشتری به اسلام دارد. او برای اولین بار در نوشته‌هایش، [بحث خود را] با غور در اختلاف سَنی و شیعی در [جهان] اسلام آغاز می‌کند. وی این انشقاق را تحلیل کرده و ادلهٔ اصلی این اختلاف ظاهری را تبیین می‌کند. بی‌اغراق می‌توان گفت عمیق‌ترین بحثی که تاکنون دربارهٔ علت این شقاق مطرح شده است و [نیز] ارتباط این دو جنبهٔ اساسی اسلام با وحی قرآنی و معنویت پیامبر اکرم [ص] در این کتاب یافت می‌شود. سپس به بحث دربارهٔ سَنَت پیامبر اسلام [ص]، که همراه با قرآن، عامل تعیین‌کنندهٔ بسیار مهمی در «سلوک» معنوی و فکری مسلمان است، بازمی‌گردد.

این بخش با موضوعی بسیار ظریف و دشوار، که از جهات بسیاری به بخش اول کتاب و نیز به بخشهای خاصی از کتاب منطق و تعالی^۱ [۵] مؤلف مربوط است، خاتمه می‌یابد و این موضوع همان ارتباط متقابل محتوا و طرز بیان در

آموزه‌های مابعدالطبیعی و دینی است. در اینجا مؤلف به مسائل پیچیده کلام اشعری و مخصوصاً به اراده‌گرایی^۱ «مطلق‌انگاران» آن توجه خاص می‌کند، و بسیاری از نکاتی را که قرن‌ها اسلام‌پروهان غربی را سردرگم کرده و مانع رسیدن آنان به فهمی عمیق‌تر از ابعاد مختلف اسلام شده است، توضیح می‌دهد.

بخش سوم کتاب یک بار دیگر به مسائلی می‌پردازد که همواره کانون توجه حکمت خالده بوده است و روزگاری دراز فیلسوفان و متکلمان درباره آن به بحث پرداخته‌اند. دو مقاله مربوط به مسئله امکان و عدل الهی پرتوی استثنایی بر برخی از پیچیده‌ترین مسائلی می‌افکند که روزگاری دراز متکلمان و فلاسفه مسلمان، مسیحی و یهودی با آنها مواجه بوده‌اند و فلاسفه پس از رنسانس به شیوه‌ای بسیار ناموفق بدانها پرداخته‌اند. مؤلف با شرح و توضیح خود نشان می‌دهد که برآستی این مسائل قابل حل است، اما تنها برای کسانی که قبلاً شیمی از بهشت به مشام جانشان رسیده و به معرفت ذات برین دست یافته باشند. همان‌گونه که در پایان فصلی که درباره عدل الهی است، می‌گوید: «معرفت به جوهر ساری و جاری غلبه بر أعراض نفس است... و به همین جهت، این معرفت بهترین نوع اعتقاد به عدل الهی است».

بسیاری از آثار نظری متداول در باب عرفان اسلامی، بحثهای خود را با مقام انسان و نظام خلقت آغاز می‌کند و آن‌گاه خواننده را قدم به قدم به عالم ملکوت و به خود ذات الهی سوق می‌دهد. از این بحثها به «سفر از خلق به حق» (الرحلة من الخلق الى الحق) [۶] تعبیر می‌شود. اثر حاضر به یک معنا از این مقوله است، چون با واقعی‌ترین مسئله آغاز می‌شود که همان ارتباط میان ادیان است آن‌گونه که تحقق خارجی یافته‌اند، و با سه فصل درباره بهشت عارفان اسلامی و غایت قصوای انسان پایان می‌گیرد؛ فصلهایی که چون گوهری

۱. voluntarism، هر نظریه‌ای که قائل است به اینکه واقعیت، بالمآل، از سنخ اراده است یا اراده نخستین عامل مؤثر در تجارب است. از عقیده به حُسن و قبح الهی (و شرعی) نیز به voluntarism تعبیر می‌شود.

بر تازک این اثر می‌درخشند. در این بخش پایانی، شوان به بحث درباره معنای بهشت، یا آن نشئه‌ای که در عین حال هم غایت طریقت معنوی و هم، به یک لحاظ، مبدأ وجود همه نشأت نازلتر وجود است، می‌پردازد. مؤلف همچنین در مقام توضیح جایگاه مابعدالطبیعی، جهان‌شناختی و وجودشناختی بهشت، به سبکی بی‌نظیر، که حاوی لب آثار متعدد متداول در این باب در میان عارفان اسلامی است، پاره‌ای از سیخنان پیچیده و حتی ظاهراً متناقض عارفان اسلامی را درباره بهشت برای خواننده غربی روشن می‌کند.

شوان از خوانندگانش می‌خواهد که تا آنجا که می‌توانند دقت کنند و عقل خود را به کار گیرند؛ این کوشش هرگز بی‌پاداش نمی‌ماند، زیرا به خواننده معرفتی می‌دهد که مربوط به واقعی‌ترین دل‌بستگی‌های او، هم در این جهان و هم در سفر به عالم ملکوت، است. در این اثر شوان بار دیگر در عرضه چنین معرفتی بیشتر راجع به سنت اسلامی و نیز در باب سنت‌های بزرگ دیگر جهان و همواره در پرتو دین خالده، که اسلام آخرین مظهر بزرگ تاریخی آن است، توفیق یافته است. لذا این اثر برای غربیانی که در جستجوی معرفتی بهتر از اسلام‌اند گوه‌ری گرانیه‌است. برای خود مسلمانان نیز هدیه‌ای آسمانی است؛ مخصوصاً برای مسلمانانی متجدد که سخت نیازمندند به اینکه وجوه عمیق‌تر سنت‌هایشان به زبانی توضیح داده شود که هم قابل فهم باشد و هم معتبر و وفادار به آن حقیقت ابدی که در گذر زمان نه تغییر می‌پذیرد و نه زایل می‌شود.

سید حسین نصر

تهران، صفر ۱۳۹۵ ه. ق. / مارس ۱۹۷۵ م.

یادداشتها

- [۱] که در اصل تحت عنوان *Comprendre l'Islam* (Paris: Gallimard, 1961) انتشار یافت و بعداً به قلم D.M. Matheson (London: Allen and Unwin, 1963) به انگلیسی ترجمه شد؛ طبع با جلد نازک آن در مجموعه مابعدالطبیعی [انتشارات] پنگوئن (Baltimore: (Md.), 1973) منتشر شد. ترجمه‌ای عربی از آن تحت عنوان حتی نفهم الاسلام هم اکنون زیر چاپ است [که به چاپ رسیده است].
- [۲] که به وسیله P. Townsend (London: Allen and Unwin, 1970) ترجمه شده است. برای تحلیلی از محتویات آن نگاه کنید به دیباچه سید حسین نصر بر این کتاب.
- [۳] مقالات شوان در نشریات مختلفی به چاپ رسیده است، بویژه در *Etudes Traditionnelles* که در پاریس منتشر می‌شده و نیز در *Studies in Comparative Religion* که در انگلستان چاپ می‌شود. پاره‌ای از مقالات وی نیز هم‌اکنون در مجله جاویدان خرد که در تهران منتشر می‌گردد چاپ می‌شود.
- [۴] که در اصل تحت عنوان *De l'Unité Transcendante des Religions* (Paris: Gallimard, 1984) منتشر شد، و به قلم P. Townsend (London: Faber and Faber, 1952) ترجمه شد. از این کتاب طبعی با تجدید نظر کامل نیز منتشر شده است؛ با این مشخصات: New York: Harper and Row, 1975.
- [۵] که در اصل تحت عنوان *Logique et Transcendance* (Paris: Traditionnelles Editions, 1970) منتشر شد و به قلم Townsend (New York: Harper and Row, 1975) ترجمه شد.
- [۶] در واقع ابن عربی تعبیر *الرحله الى الحق* را به کار می‌برد که نیز عنوان اثری است در باب عرفان اسلامی به زبان عربی به قلم بانوی عارفه معاصر سیده فاطمه یثروطنیه.